

19. Yüzyıl Rusya'nın İran ve Türkistan İlişkilerinde Nikolay Nikolayevič Muravyov'un Elçilik Faaliyetleri

Nikolai Nikolayevich Muravyov's Diplomatic Activities in Russia's Relations with Iran and Turkestan in the 19th Century

Nariman Hasanov

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi, Bursa, Türkiye
PhD Student, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Islamic History, Bursa, Türkiye
narimanhasan@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-0253-2436>

Article Type / Makale Tipi
Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi
Received / Geliş Tarihi: 09.02.2025
Accepted / Kabul Tarihi: 18.06.2025
Published / Yayın Tarihi: 30.06.2025

DOI: 10.31591/istem.1635979

Cite as / Atıf: Hasanov, Nariman. "19. Yüzyıl Rusya'nın İran ve Türkistan İlişkilerinde Nikolay Nikolayevič Muravyov'un Elçilik Faaliyetleri". *İstem* 45 (2025), 379-404.
<https://doi.org/10.31591/istem.1635979>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

Ethical Statement / Etik Beyan: This article is based on the doctoral dissertation entitled "General Muravyov Karskiy'in 19th Century Ottoman Russian Relations", which was prepared under the supervision of Prof. Dr. Ali İhsan Karataş. / Bu makale, Prof.Dr. Ali İhsan Karataş danışmanlığında hazırlanmakta olduğumuz "General Muravyov Karskiy'in 19. Yüzyıl Osmanlı Rus İlişkilerine Etkisi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

19. Yüzyıl Rusya'nın İran ve Türkistan İlişkilerinde Nikolay Nikolayeviç Muravyov'un Elçilik Faaliyetleri

Öz

18. yüzyıldan itibaren Türkistan hanlıkları, topraklarını genişletmek ve bölgenin ekonomik kaynaklarına erişimini artırmak isteyen Rus Çarlığı'nın hedefi hâline gelmiştir. Çarlığın Türkistan bölgesine olan ilgisi, Rusya'nın aynı dönemde Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Kafkasya ile yürüttüğü uzun süreli savaşlar nedeniyle somut adımlara dönüşmemiştir. General Yermolov'un Kafkasya Genel Valiliği'ne atanmasıyla birlikte başlatılan askerî ve idarî reformlar, Rusya'nın Türkistan hanlıklarına ve göçebe Türkmen kabilelerine yönelmesinde belirleyici bir etki yaratmıştır. Bu dönemde Rusya, ekonomik kalkınma hedefi doğrultusunda yeni kaynaklara ulaşmayı öncelik hâline getirerek Türkistan bölgesine stratejik bir önem atfetmiştir. Bölgenin kontrol altına alınması, yalnızca ekonomik fayda sağlamayacak, aynı zamanda I. Petro döneminden beri hedeflenen Hindistan yolunun açılmasına da hizmet edecektir. İngiltere'nin Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla bölgede artan etkisi ve İran'daki İngiliz nüfuzunun Türkistan'a sızma ihtimali, Rusya açısından ciddi bir tehdit olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Rusya Ekonomi Bakanı Amiral Mordvinov tarafından, Kafkas bölgesini ve Türkistan halklarını ekonomik ve siyasi olarak Rusya'ya bağımlı kılmayı hedefleyen yeni bir politika benimsenmiştir. Bu strateji doğrultusunda, hanlıklarla ve Türkmen boylarıyla doğrudan temas kurulması uygun görülmüştür. Bu çalışma, söz konusu temasları gerçekleştirmekle görevlendirilen genç subay Nikolay Nikolayeviç Muravyov'un General Yermolov maiyetinde gerçekleştirdiği İran elçiliği sürecine ve akabinde elçi olarak gönderildiği Batı Türkistan'daki diplomatik faaliyetlerine odaklanmaktadır. Muravyov'un, General Yermolov'un himayesinde İran'a gönderilen elçilik heyetinde yer alması ve sonrasında Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan Türkmen boyları ile Hive Hanlığı nezdinde yürüttüğü diplomatik temaslar, Rusya'nın Türkistan ile kurduğu ilk resmî ilişki olarak değerlendirilmektedir. Çalışmada arşiv belgeleri, dönem raporları ve seyahatnamelerden yararlanılarak Muravyov'un Türkistan misyonunun içeriği, amacı ve etkileri analiz edilmiştir. Muravyov'un faaliyetlerinin, Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişine zemin hazırladığı, bölgedeki İngiliz etkisini dengelemeye yönelik ilk girişim olduğu ve Rus dış politikasında Asya açılımının kurumsallaşmasına katkı sağladığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hive, Türkmenler, Muravyov, Rusya, İran.

Nikolai Nikolayevich Muravyov's Diplomatic Activities in Russia's Relations with Iran and Turkestan in the 19th Century

Abstract

From the 18th century onwards, the Turkestan khanates became the target of the Russian Tsardom, which wanted to expand its territory and increase its access to the region's economic resources. The tsarist interest in the Turkestan region did not translate into concrete steps due to Russia's protracted wars with European states, the Ottoman Empire and the Caucasus. The military and administrative reforms initiated with the appointment of General Yermolov as the Governor-General of the Caucasus had a decisive impact on Russia's orientation towards the Turkestan khanates and nomadic Turkmen tribes. In this period, Russia prioritized access to new resources in line with its economic development objective and attached strategic importance to the Turkestan region. Taking control of the region would not only provide economic benefits, but also serve to open the route to India, which had been targeted since the reign of Peter I. Britain's growing influence in the region through the East India Company and the possibility of the British influence in Iran infiltrating Turkestan were considered as a serious threat to Russia. In this context, a new policy was adopted by Admiral Mordvinov, the Russian Minister of Economy, aiming to make the Caucasus region and the peoples of Turkestan economically and politically dependent on Russia. In line with this strategy, direct contact with the khanates and Turkmen tribes was deemed appropriate. This study focuses on the young officer Nikolay Nikolayevich Muravyov's embassy to Iran under General Yermolov and his diplomatic activities in West Turkestan, where he was sent as an envoy. Muravyov's participation in the embassy delegation sent to Iran under the auspices of General Yermolov and his subsequent diplomatic contacts with the Turkmen tribes living east of the Caspian Sea and the Khanate of Khiva are considered as Russia's first official relations with Turkestan. This study analyzes the content, purpose and effects of Muravyov's mission

to Turkestan by making use of archival documents, period reports and travelogues. It is concluded that Muravyov's activities paved the way for Russia's advancement in Turkestan, was the first attempt to balance British influence in the region, and contributed to the institutionalization of the Asian expansion in Russian foreign policy.

Keywords: Khiva, Turkmen, Muravyov, Russia, Iran.

Giriş

Rusya'nın Petro döneminden itibaren Türkistan bölgesini Hindistan'a giden yolun kapısı olarak görmesi bölgeyi bir hedef olarak seçmelerine yol açmıştır. Bu bağlamda Türkistan hanlıkları Rusya için ulaşılması gereken bir hedef olarak belirlenmiştir. Bu hedef için Rusya pek çok girişimde bulunmuş olsa da bu girişimler Rusya'nın Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti ve Kafkasya hattında yürütmekte olduğu savaşlar nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Petro döneminde (1682-1725) başlayan Türkistan bölgesini işgal etme girişimleri ilk askerî projeyi üstlenmiş olan Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'nin Hive Hanı Şirgazi tarafından öldürülmesi ve ordusunun dağıtılması sonucu askıya alınmıştır. Petro dönemindeki bu başarısız işgal projesi, Türkistan hanlıklarını ve bölgede bulunan göçebe Türkmen boylarının bağımsızlığını yüz yıl güven altında kalmasını sağlamıştır.

Geçen süre zarfında Rusya, Türkistan bölgesini işgal ederek Afganistan veya İran üzerinden Hindistan'a ulaşma emelinden vazgeçmeyip bu projeyi gerçekleştirmek için sürekli fırsat kollamıştır. Rusya'nın Kafkasya hattındaki savaşlarının devam etmesi ve hükûmetin ekonomik olarak zor zamanlar geçirmesi Rusya'yı yeni kaynak arayışına sevk etmiştir. Bu bağlamda Kafkasya'da sonu gelmeyen savaşların yarattığı ekonomik sorunlara rağmen Türkistan bölgesini işgal etme projesinin Rusya Ekonomi Bakanı Amiral Mordvinov'dan gelmesi manidardır.

1816 yılında Rusya Ekonomi Bakanı Amiral Mordvinov, uzun süren savaşlar neticesinde zor bir süreçten geçen Rus ekonomisini kalkındırmak adına Bakanlar Kurulu'na liberal ekonomi modeli özelinde hazırladığı bir rapor sunmuştur. Bu rapor, Kafkasya halklarının durumunu ele alarak sonu gelmeyen savaşları durdurmayı ve aynı zamanda bölgeyi ele geçirecek yeni stratejik hedefleri amaçlamaktadır. *"Kafkas Halklarının İşgali"* başlığı altında hazırlanan rapor Kafkasya'yı Osmanlı Devleti'nden tecrit ederek Türkistan bölgesine bağlama ve bölgeyi kolay yoldan ele geçirme üzerine öneriler barındırmaktadır.¹ Bu raporla birlikte Çar I. Petro sonrası rafa kaldırılan Türkistan bölgesini işgal etme projesi tekrar gündeme getirilmiştir.

Bu makalede, Amiral Mordvinov tarafından Bakanlar Kurulu'na sunulan söz konusu raporun hayata geçirilmesinde önemli bir rol üstlenen Nikolay Muravyov Karsskiy'nin İran ve Türkistan'daki faaliyetleri açıklanır. Muravyov'un elçilik faaliyetlerinin önemi, onun Rusya adına bölgeye gönderilen ilk resmî elçi olmasından ve bölgedeki gözlemlerini ayrıntılı bir şekilde aktarmış olmasından kaynaklanır. Muravyov'un yürüttüğü diplomatik faaliyetler, Rusya'nın bölge halklarına yönelik

¹ *Архив Графов Мордвиновых 5* (Sanktpeterburg: Tipografiya İ.N. Skorohodova, 1902), 5/148.

geliştirdiği politikaların temelini oluşturur. Onun hazırladığı raporlar, Türkistan Hanlıkları ve Türkmen boylarının işgal sürecini hem hızlandırır hem de kolaylaştırır. Bu bağlamda makalenin amacı, Muravyov'un hazırladığı raporları inceleyerek, Rusya'nın Türkistan'ı işgal sürecine nasıl bir zemin hazırladığını daha anlaşılır kılmak ve bu süreci tarihsel bağlamı içinde değerlendirmekten ibarettir.

Nikolay Muravyov, 1816 yılından itibaren anılarını aktardığı bir günlük tutmaya başlamıştır. Günlükleri, doğumundan 1866 yılındaki ölümüne kadar kesintisiz olarak devam etmiştir. Henüz hayattayken yayımlanmaya başlanan bu günlükler, damadı Çertkov tarafından "*Russkiy Arhiv*" dergisinde tefrika hâlinde yayımlanmıştır. Bu makalede, Muravyov'un 1816-1825 yılları arasında tuttuğu ve yayımlanmış olan günlüklerinden yararlanılmıştır. Bunların dışında Muravyov, Türkistan gezisini "*Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 godah*" adlı eseriyle kitaplaştırmıştır. Bu çalışmasında elçilik faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Muravyov'un eserlerinin yanı sıra, Tiflis'te Adolf Berje tarafından yayımlanan "*Akti Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu*" ve Aşkabat'ta Murad Annanepesov tarafından yayımlanan "*Russko-Turkmenskiye Otnoşeniye v XVIII-XIX vv. (Do Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii) Sbornik Arhivnih Dokumentov*" adlı arşiv derlemeleri, Muravyov'un faaliyetlerine ilişkin arşiv belgelerini içermesi açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu çalışmada, General Yermolov'un İran'a ve General Muravyov'un Türkistan ile Hive Hanlığına gerçekleştirdiği diplomatik misyonlara ilişkin bilgi ve değerlendirmeler, söz konusu elçilik gezilerine ait raporların yer aldığı arşiv belgeleri derlemesinden yararlanılarak ele alınmıştır. Bu raporlar, dönemin Rus dış politikasının Kafkasya ve Orta Asya'daki stratejik hedeflerini anlamak açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Muravyov'un yukarıda bahsedilen seyahat günlükleri, gezi kitabı ve dönemin arşiv belgeleri dışında Rusya'da yayımlanmış çalışmalar konunun daha iyi anlaşılması açısından kullanılmıştır.

1. Muravyov'un Hayatı

Rusya'nın soylu ailelerinden biri olan Muravyov ailesi 19. yüzyıl Rusya'sının siyasi, ekonomik ve içtimai hayatında etkin rol oynamıştır. Rus Çarlığına bürokrat, asker, âlim, din adamı ve gezgin gibi şahsiyetler yetiştiren aile etkisini Balkanlar'dan İstanbul'a, İskenderiye'den Tebriz'e, Kafkasya'dan Türkistan hanlıklarına kadar pek çok bölgede hissettirmiştir.

Nikolay Nikolayeviç Muravyov "Moskova Matematik Cemiyeti" ve "Moskova Subay Okulu"nun kurucusu General Nikolay Muravyov'un ikinci çocuğu olarak 1794 yılında doğmuştur. İlk eğitimini babasının kurmuş olduğu okulda tamamlayan Muravyov askerî görevine Napolyon'un 1812 yılında Rusya'ya saldırdığı dö-

nemde başlamıştır. Napolyon savaşlarına katılmasıyla başlayan askerî kariyeri General Yermolov ile tanışmasıyla birlikte Kafkasya bölgesine kaymıştır. Bu tanışma sonrasında ilk yurt dışı görevi İran'a giden diplomatik heyette bulunmak olmuştur. İran diplomatik heyetiyle yaptığı ilk yolculuk onun hayatını Kafkasya bölgesine bağlamıştır. Bu ilk diplomatik görevinde Muravyov, General Yermolov nezdinde rüştünü ispatlamış ve Rusya Devleti tarafından Türkistan bölgesine General Ponomaryov ile elçi olarak gönderilmiştir. 1819-1820 yıllarında, Türkmen boyları ve Hive Hanı ile görüşmeler yapan Muravyov anılarını 1822 yılında kitaplaştırarak yayımlamıştır.

Askerî görevine Kafkasya bölgesinde devam eden Muravyov 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'nın Kafkasya Grenadier Tümeni kumandanı olarak görev yapmıştır. 1828 yılında Kars Kalesi'ni işgal eden Muravyov, General Paskeviç ile anlaşmazlığı yüzünden istifa ederek ordudan ayrılmıştır. 1831 yılında II. Mahmud'un (1808-1839) Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1805-1848) karşısında çaresiz duruma düşmesi ve Rusya'dan yardım talepleri sonucu Nikolay Muravyov, Çar I. Nikolay'ın (1825-1855) emriyle İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul ve Mısır'da diplomatik girişimlerde bulunan Muravyov Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa arasında barışın sağlanmasında etkili olmuştur.

Osmanlı topraklarında yürütmüş olduğu başarılı diplomatik ve askerî faaliyetlerden sonra 5. Kolordu Komutanlığı'na terfi eden Muravyov, orduda gördüğü düzensizliği ve askerler arasında yaşanan sıkıntıları rapor etmesi sonucu aldığı olumsuz karşılık sebebiyle istifa ederek ordudan ayrılmıştır. Uzun süren istifa ve emeklilik döneminden sonra Muravyov, Kırım Harbi'nin başlamasıyla birlikte tekrar orduya çağrılarak Kafkasya Ordularının Genel Komutanı olarak atanmıştır. 1855 yılında Kars Kalesi'ni almasının ardından kendisine gayriresmî olarak "Karsskiy" unvanı verilmiştir. Kırım Harbi'nden sonra ordudan tekrar istifa eden Muravyov, 1866 yılında vefat etmiştir.

Muravyov sadece asker olarak değil, entelektüel kişiliğiyle de öne çıkmaktadır. 1816 yılından itibaren tuttuğu günlükler onun askerî ve coğrafi bilgi konusundaki derinliğini gösterdiği gibi gittiği bölgelerin halkları üzerine aktardığı bilgiler onun ciddi bir oryantalistik meraka ve bilgiye sahip olduğunu da ortaya koymaktadır. Muravyov'un günlükleri dışında Mısır, Türkiye, İran ve Hive Hanlığı üzerine eserleri de bulunmaktadır. Onun eserleri sadece askerî ve istatistiksel malumatlar olmaktan ziyade bölge halklarının tarihî, siyasi, sosyo-ekonomik konuları ve dinî

mezhepsel aidiyetleri hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.²

2. Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi General Yermolov Maiyetinde İran Elçiliği

1804-1813 yılları arasında süren Rusya-İran Savaşı, 1813 yılında Gülistan Barış Antlaşması'yla sona ermiştir. Bu anlaşmaya göre Kaçar Hânedanı Derbent, Şirvan, Şeki, Kuban, Bakü ve Talış hanlıklarını Rusya'ya bıraktı. Ayrıca Karabağ ve Gence Yelizavetopolsk adı altında Rusya'ya dâhil edildi. Dağıstan ve Gürcistan'ın Şuragel, İmereti, Guri, Mingrey/Megreli ve Abhazya vilayetleri de Rusya'ya bağlandı.³

1816 yılına gelindiğinde İran Gülistan Barış Antlaşması'nda kaybettiği toprakları haksız gasp olarak nitelendirmiş, bu yüzden Rusya ile sınırların yeniden belirlenmesi ve antlaşmanın yenilenmesini talep etmiştir. Bunun için Mirza Ebu'l-Hasan Han Sankpetersburg'a elçi olarak gönderilmiştir. Mirza Ebu'l-Hasan Han, 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması'nı dönemin Kafkasya Genel Valisi General Nikolay Rtışev ile imzalayan Kaçar bürokratıdır. Mirza Ebu'l-Hasan Han, Rusya Dışişleri Bakanı Nesselrod'a verdiği notada sınırların yeniden çizilmesini ve Rusya'ya bırakılan toprakların İran'a geri iade edilmesini talep etmiştir.⁴ İran elçisinin Rusya'dan kaybettiği toprakların hangilerini geri talep ettiği pek açık olmakla birlikte Çar I. Aleksandr'ın (1801-1825) General Yermolov'a 29 Temmuz 1816 tarihli mektubundan bu toprakların Talış, Karabağ ve Gence hanlıkları olduğu tahmin edilmektedir.⁵ Fakat son çalışmalar bu antlaşmayla ilgili yeni veriler ortaya koymaktadır. Bu verilere göre İran, Dağıstan ve Gürcistan topraklarını Rusya'ya bırakmayı kabul etmiştir. Karabağ, Gence, Kuba, Şeki, Şirvan, Bakü, Talış, Lori, Şamşadin, Zengezur ve Şuragel bölgelerini ise Rusya'dan kendisine iade etmesini istemiştir.⁶

Rusya Dışişleri Bakanı Nesselrod, İran elçisine verdiği 22 Mart 1816 tarihli cevabında uzun süren ve Gülistan Barış Antlaşması'yla sonuçlanan İran-Rus Savaşı'nın müsebbibinin Rusya olmadığını belirtmiştir. Rusya, İran'ın taciz saldırılarına

² Nikolay Muravyov Karsskiy'nin hayatı ve askeri kariye hakkında daha geniş malumat için bk. Nariman Hasanov, *Bir Rus Oryantalistin Gözünden Hive Hanlığı* (Hitabevi, 2022), 35-66.

³ Trofim Yuzefoviç, *Dogovori Rossii s Vostokom Politiceskiye i Torgovye* (Sanktpeterburg: Tipografiya O.M. Baksta, 1869), 210.

⁴ Adolf Berje (ed.), *Akti Sobranniye Kavkazskoyu Arheograficeskoyu Komissiyeyu 5* (Tiflis: Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1873), 5/773.

⁵ Adolf Berje (ed.), *Akti Sobranniye Kavkazskoyu Arheograficeskoyu Komissiyeyu 6.2* (Tiflis: Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1875), 6.2/122 no:267.

⁶ Vladimir Vladimiroviç Degoyev - İrina İvanovna Stamova, *Priz Dlya Pobeditelya & Mejdunarodnoye Soperniçestvo na Kavkaze v Pervoy Treti XIX veka* (Moskva: İzdatelstvo MGİMO-Universitet, 2013), 212.

karşı kendi topraklarını savunmaya mecbur kalmıştır. Mektupta Nesselrod, İran'ın Rusya'dan iadesini talep ettiği Talış ve Gence hanlıklarının durumuna da değinmiştir. Buna göre barış antlaşması gereği Rusya'ya bağlanan Talış Hanlığı'nın halkları gönüllü olarak Rus hâkimiyetini tanımışlardır. Bakan Nesselrod, tartışmaya konu olan Gence bölgesinin ise Rusya tarafından savaşın kazanılması neticesinde alındığını kabul etmektedir. Raporun devamında Dışişleri Bakanı Nesselrod, iki devlet arasında sınır anlaşmazlıklarının giderilmesi ve Gülistan Barış Antlaşması neticesinde belirlenen sınırların yeniden görüşülmesi için Rus elçisi sıfatıyla General Yermolov'un İran şahına gönderilmesini teklif etmektedir.⁷

1816 yılında Kafkasya Genel Valisi olarak atanan General Aleksey Yermolov'un ilk işi İran hükümetinin talep ettiği topraklar meselesini çözmek olmuştur. Bu bağlamda İran'a maiyetindeki askerî, dinî ve sivil bir heyetle giden Yermolov'dan barış ortamını gözeterek İran ile sınırlar meselesini çözmesi ve İran halkı hakkında istihbarat bilgisi toplaması istenmiştir.

Çar Aleksandr'ın General Yermolov'a bizzat ilettiği yazılı elçilik talimatnamesine (Vişoçayşaya İnstruksiya) göre elçilik sırasında dikkat etmesi gereken hususları birkaç maddede şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Öncelikle General Yermolov elçilik heyetinin başı ve çarın ona tanımış olduğu bütün yetkilere sahip biri olarak Rusya adına karar vermektedir. Fakat Çar I. Aleksandr ona tanımış olduğu geniş yetkiye rağmen son sözün kendisinde olduğunu ve çarın kararı olmadan antlaşmanın sonuçlanmaması gerektiğini yazılı bir şekilde belirtmiştir. Karar verme süreci çarın onayından geçerek ilerlemektedir.

2. Rusya başlangıçta Talış, Karabağ ve Gence Hanlıklarını iyi bir menfaat karşılığında İran'a bırakmaya hazırdır. Fakat Yermolov'un hazırladığı geniş rapor ve önerilerinde Rusya'nın menfaati açısından Karabağ ve Gence Hanlıklarının İran'a bırakılamayacağı anlaşılmıştır. Talış Hanlığı'nın ise İran'a bırakılabileceği doğrultusunda görüşmeler yürütülmüştür.

3. Rusya bölgede bulunan İngiliz ve Fransız askerî varlıklarından ve onların İran'ı askerî olarak modernize etmelerinden ciddi rahatsızlık duymaktadır. İngilizlerin neden İran'da bulunduklarının ve ne tür çıkar sağladıklarının araştırılması Rusya'nın Kafkasya'daki çıkarları için önem arz etmektedir. Çar, Yermolov'dan bunlardan kurtulmanın yollarını araştırmasını da talep eder.

4. Elçilik heyetinin görevi sadece sınırların belirsizliğini gidermek değil İran hükûmetiyle ticarî ve diplomatik imtiyazlar kazanmaya çalışmak da olmuştur. Bu

⁷ Berje, *AKAK* 5, 5/773-774 no:913.

bağlamda Rusya Ekonomi Bakanlığı, General Yermolov ve maiyetindeki İran elçilik heyeti için bölge ekonomisini kalkındıracak önerilerin bulunduğu geniş çaplı bir tavsiye raporu hazırlamıştır. Yermolov'dan bu raporu inceleyerek gereken araştırma ve tedbiri alması istenir.⁸

5. İran hükûmeti gerek iç karışıklıklar gerekse de Doğu Hindistan Şirketi'nin entrikaları yüzünden ciddi sorunlar yaşamaktadır. Başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Rusya gibi büyük güçlerin İran toprakları üzerinde oynadıkları iktidar savaşlarının ortasında kalarak zor bir süreçten geçmektedir. Feth Ali Şah kendisinden sonra vâris olarak Abbas Mirza'yı tahtın gerçek vârisi yapmak için Doğu Hindistan Şirketi ile gizlice antlaşmaya varmıştır. Her ne kadar Doğu Hindistan Şirketi vâris olarak Abbas Mirza'yı kabul etmiş olsa da İngiliz hükûmeti bunu kabul etmemiştir. Rusya, şahın içine düşmüş olduğu çıkmaz durumun farkındadır. Bunun için Çar I. Aleksandr, General Yermolov'a İran şahının gerçek vârisinin Rusya'nın koruması altında olacağına ikna etmesini ister.

6. Yermolov'a bölgenin istatistiksel, topografik ve jeolojik haritasını çıkarma talimatı verilmiştir. Ayrıca İran'ın etnografik ve dinî mezhepsel dağılımının araştırılması ve rapor edilmesi de istenir.

7. Son olarak Yermolov'dan İran'nın Rusya ile tarafsızlık antlaşması imzalamasını sağlamaya çalışması istenmektedir.⁹

Feth Ali Şah (1794-1834) yaz mevsimini geçirmek için gittiği Sultaniye'de Rus elçisini karşılamıştır. Bu görüşme iki taraf için de kısa ve sonuçsuz kalmıştır. Rusya, İran'ın talep ettiği Karabağ ve Talış bölgesinden çekilme niyetinde değildir. İran tarafı ise İngilizlerin de verdiği destek ile sınırların tekrar belirlenmesi konusunda ısrarlarından vazgeçmemiştir. Muravyov günlüklerinde generalin, İngilizlerin İran işlerine karışmasını engelleyemediğini ve Rusya'nın öne sürdüğü antlaşma taleplerinin İngiliz engeliyle karşılaştığını aktarmıştır. Yermolov İran şahını toprak talep etmekten ancak İran içinde baş gösterecek bir ayaklanma veya çıkacak bir isyanın alıkoyacağına daha Tebriz'de iken inanmaya başlamıştır. Zira daha elçilik görevi devam ettiği süre zarfında bu fikrini Muravyov'a açarak Türkistan'a yapacağı yolculuk için hazırlık yapmasını istemiştir. Muravyov 16 Ağustos 1817 tarihli günlüğüne generalin İran'a karşı Türkmenleri ayaklandırma niyetinin olduğunu ve bu iş için Türkistan bölgesine gönderilecek kişi olarak kendisinin düşünüldüğünü

⁸ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/117 no:261.

⁹ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/122-128 no:267.

aktarmıştır.¹⁰

İngilizlerin İran'da serbest hareket ederek Feth Ali Şah'ı etkileri altında tutmaları Çar Aleksandr'ı ciddi rahatsız etmektedir. Çar, Yermolov'a gönderdiği tâlimatnâmede bölgede bulunan İngilizlerden rahatsızlığını açıkça belli ettiği gibi onlardan kurtulmanın yollarını araması için generale emirler verir. İngilizlerin bölgede bulunmasından duyulan rahatsızlık, yalnızca İran'ın askerî açıdan güçlendirilmesi ve modernizasyonu sınırlı değildir; asıl endişe, İran pazarının ekonomik bakımdan İngilizler tarafından kontrol altına alınmasıdır. Bu durum, bölgesel güç dengeleri kadar ekonomik nüfuz alanları açısından da ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. 18. yüzyıldan itibaren İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz Hükûmeti adına Feth Ali Şah ile pek çok antlaşma imzalayarak bölgedeki nüfuzlarını artırmıştır. Çar, İran'da güçlenerek artan İngiliz etkisinin Rusya'nın Kafkasya'daki çıkarlarına zarar vereceğini ve bunun için gereken önlemleri almak zorunda kalacağını bilmektedir.¹¹

Rusya, Doğu Hindistan Şirketi'nin İran'daki faaliyetlerini takip etmekte ve şirket ile İngiliz Hükûmeti arasındaki anlaşmazlıkları elçilik faaliyetleri sırasında koz olarak kullanmak istemekteydi. Çar I. Aleksandr, Yermolov'a gönderdiği mektuplarından birinde belirttiği gibi Feth Ali Şah'ın vârisleri konusunda sorun yaşadığının farkındadır. Şah, İngilizlerle yaptığı antlaşmalarla vârisi Abbas Mirza'nın İngilizler tarafından desteklenmesini talep etmektedir. Şirket Feth Ali Şah ile yapmış olduğu antlaşmada kendisinden sonra tahtın gerçek vârisi olarak Abbas Mirza'yı kabul ettiklerini 1809 yılında iki taraf arasında yapılan antlaşma ile onaylamıştır. Fakat İran'da bulunan İngiltere Büyükelçisi Gore Ouseley'in antlaşmaya eklemiş olduğu İran vârisi maddesini, İngiltere Parlamentosu'ndan geçirilememiştir. İngiliz Hükûmeti'nin İngiliz Anayasası'na (Müktesebat) aykırı olarak tanımladığı antlaşmadaki vâris maddesini Rusya, İran'la yapacakları antlaşmayla koruma altına almaya hazırdır. Çar I. Aleksandr, Yermolov'a Feth Ali Şah'a kendisinden sonra vârisini Rusya'nın destekleyebileceğini ve olası iç karışıklıklarda Abbas Mirza'ya yardım için orduyu bile gönderebileceklerini ifade etmektedir.¹²

Yermolov'un görevi, İran ile Rusya'nın barış içinde kalmasını sağlamak olmuştur. Rusya İran ile ilişkileri geliştirmek adına bölgede daimî elçilik ve ticarî imtiyazlar elde etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Rusya İran ile ticaretin geliştirilmesi adına ticaret güzergâhlarında tüccarların konaklaması ve diğer ihtiyaçlarının

¹⁰ Nikolay Muravyov Karsskiy, *Sobstvenniye Zapiski 1816-1820* (Moskva: Kuçkovo Pole, 2016), 125-127.

¹¹ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/125.

¹² Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/125.

giderilmesi için kervansarayların inşa edilmesi talebinde bulunmuştur. İran tarafı kervansarayların zamanla askerî kalelere dönüşebileceği gerekçesiyle Rusların bu talebini reddetmiştir.¹³

İran, Rusya'nın Gilan şehrine daimî büyükelçi atama talebini reddetmiştir. İran sınırlar konusunda istediği sonucu alamayınca Rusya'ya yeni bir siyasi koz vermemek adına çarlığın daimî büyükelçi teklifini kabulden kaçınmıştır.¹⁴ Aslında bu konu Gülistan Barış Antlaşması maddeleri arasında bulunan bir konudur.¹⁵ Gülistan Antlaşması'nda kabul edilen maddeler arasında, ülkelerin karşılıklı büyükelçi atama hakkı olmasına rağmen İran tek taraflı olarak bu maddeyi tanımamıştır. İran kendisi açısından Rusya'ya atayacağı daimî elçinin masraflarını maliyetli gördüğü için devlet olarak bu harcamayı karşılamayacağını düşünmektedir. Aynı zamanda Rusya'nın ticari faaliyetlerini güçlü bir şekilde yürüttüğü Gilan şehrinde daimî büyükelçilik açmak isteğini şah reddetmiştir.¹⁶ Feth Ali Şah Gilan'ı kendisine karşı isyanların tekrarlandığı bir şehir olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla Rusya'nın Gilan'da büyükelçilik açmasına izin verildiği takdirde şehrin tamamen Rusların eline geçeceğinden şüphelenmektedir.¹⁷

Muravyov'un elçilik heyetindeki görevi General Yermolov tarafından Tiflis'te belirlenmiştir. Muravyov'a İran ile sorunlu sınır bölgelerinin yeniden haritalandırılması görevi verilmiştir. Bu görevin gereği olarak Muravyov, Gülistan Barış Antlaşması'yla belirlenen sınırları tekrar haritalandırarak General Yermolov'a takdim etmiştir.¹⁸ Onun oluşturmuş olduğu geniş çaplı haritalar ve bölge hakkındaki raporlar, Rusya ile İran arasında yapılmakta olan yeni antlaşmada ciddi etki oluşturmuştur. Zira Yermolov 9 Ocak 1817 tarihli Çar I. Aleksandr'a sunmuş olduğu raporda Muravyov'un verilerini kullanarak bölgenin 1813 yılında oluşturulan sınırlarının korunması gerektiği fikrini beyan etmiştir.¹⁹ Yermolov mevcut sınırların korunmasını tavsiye etmiş, aksi takdirde sınır güvenliğinin imkânsız olacağını be-

¹³ Nigar Gezalova, "O Posolstve Generala A.P. Yermolova v Kadcarskom İrana", *Voprosi İstorii* 5 (2016), 78; Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/119 no:261.

¹⁴ Gezalova, "O Posolstve Generala A.P. Yermolova", 83.

¹⁵ *Vneşnyaya Politika Rossii XIX i Naçala XX veka* 7 (Moskva: İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1970), 7/403.

¹⁶ Mohammed Hasan Mahdiyan, *İstoriya Mejgosudarstvennih Otnoşeniy İran i Rossii (XIX-naçalo XXI veka)* (Moskva: İV RAN, 2014), 29.

¹⁷ Lyudmila Mihaylovna Kulagina, *Rossiya i İran (XIX-naçalo XX veka)* (Moskva: İD Klyuç-S, 2010), 56-57.

¹⁸ Nikolay Muravyov İran'a gönderilen 200 kişilik elçilik heyetinin içinde yüzbaşı rütbesiyle (ştabs kapitan) yer almıştır. Muravyov kendi günlüğünde elçilik heyetinin tam listesini verir. Bu listede kendisinin muhafız birliği içinde olduğunu not etmiştir. Belgelerde onun resmî olarak hangi görevlendirme ile heyete katıldığına dair kesin bilgi bulunamamıştır. Fakat kendisine aylık 250 gümüş ruble ödendiği tespit edilmiştir bk. Muravyov Karsskiy, *SZ 1816-1820*, 40-60; Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/121.

¹⁹ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/140 no:285.

lirtmiştir. Ona göre İran er ya da geç Rusya ve Aras (Araks) Nehri arasında kalan bölgelerin çarlığa ait olduğunu kabul edecektir. Aksi halde İran sınırlarını saldırılara karşı koruyamayacak daha büyük toprak kayıplarıyla karşılaşacaktır.²⁰

Yermolov'un İran şahı, veliaht ve diğer devlet adamlarıyla görüşmesi Gülistan Barış Antlaşması'nın belirlediği mevcut sınır hatlarının korunmasıyla sonuçlanmış olsa da Yermolov İngilizlerin bu antlaşmaya müdahale etmesinden çekinmektedir. Zira o, İngilizlerin şahın ordusunu modernize ederek Rusya'ya karşı yeni bir cephe açmasından çekindiğini rapor etmektedir. O, İran'ın daimî orduya geçmekte olduğunu ve sınır hatlarını pekiştirmek adına eski kaleleri onardığını ve aynı zamanda yeni askerî kaleler inşa etmekte olduklarını gözlemlemiştir. Yermolov, İran şahının Kafkasya sınırında kendisine bağlı hanlıklardan vergileri kaldırıp onların güvenliğini kazanmaya çalışarak ciddi bir savaş hazırlığı içinde bulunduğunu da gözlemlemiştir. İran'ın savaş hazırlığı içinde olduğunu gözlemleyen General Yermolov, olası Rus-İran savaşında Rusya'nın tarafında savaşacak yeni müttefikler arayışına girmiştir. Bu amaçla Yermolov, Hive Hanlığı ve Hazar Denizi'nin doğusunda göçebe yaşayan Türkmen kabilelerini kendisine müttefik yapmaya çalışmıştır. O, özellikle Türkmen kabilelerini Rusya'nın tarafında savaşmaya ikna etmek istemektedir. Hazar'ın doğusunda göçebe olarak yaşayan Türkmen boyları, hem savaşçı bir kültüre sahip olmaları hem de bölgedeki diğer devletlere bağlı olmamaları nedeniyle Rusya için cazip bir seçenek hâline gelmiştir. Türkmenler, İran ya da Hive ve Buhara gibi bölgesel güçlere bağımlı değildi. Bu da Rusya'nın onları etki alanına çekebilmesi için uygun bir fırsat sunuyordu. Yermolov bu misyonu yerine getirmek için İran'da bulunduğu sırada Türkçe öğrenmeye başlayan Yüzbaşı Muravyov'u Türkistan'a gönderir.

3. Türkistan Elçiliği

3.1. Türkmen Boylarına Yönelik Faaliyetleri

General Yermolov, İran elçiliği dönüşü Hazar'ın doğusunda göçebe olarak yaşayan Türkmen boylarına yönelik bir keşif ziyareti yapmaya karar verir. Bu karar, Ekonomi Bakanı Amiral Mordvinov'un Bakanlar Kurulu'na sunduğu rapora dayanıyordu. Rapor neticesinde, Yermolov'dan Türkmenlerle iletişime geçerek Hazar'ın doğusunda kale inşası için uygun bir yer belirlemesi ve Hive Hanlığı ile ticarî antlaşmalar yaparak Rusya'yı bölge ticaretine doğrudan dahil etmesi isteniyordu. Bu plan, Rusya'nın Orta Asya'daki etkisini pekiştirmeyi amaçlayan önemli bir adım olarak görülmektedir.

²⁰ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/142.

Muravyov'un gerçekleştireceği keşif ziyareti, sadece bir askerî gözlemden ibaret değildi. Aynı zamanda Türkmenlerin sosyal yapısı, dini mezhepsel yaşam tarzları üzerine bir etnografik incelemeyi de içeriyordu. Rusya, Türkmenlerin askerî kabiliyetlerini, bölgedeki dinî yapıları ve toplumsal düzenlerini öğrenerek, onları kendi yanına çekmek için sağlam bir temele dayalı adımlar atmayı amaçlıyordu. Ruslar, Türkmenlerin Sünni Müslüman olmalarını, İran'la olan dinî farklarını göz önünde bulundurarak bu durumu bir avantaj olarak değerlendirmeyi planlıyordu.

Rusya 19. yüzyılın başlarında Türkmenler arasına Müslüman din adamlarını göndererek Türkmen kültürü, kabile yapısı ve yönetim şekilleri hakkında geniş çaplı raporlar hazırlatmıştı. Bu raporların en önemlisi, Rusya Müslümanlarının ilk müftüsü Muhammed Can Hüseyinov'un, Hariciye Bakanı Adam Adamoviç Çartorıyskiy için 1805 yılında Türkmenler üzerine yazdığı rapordur. Müftü Muhammed Can Hüseyinov, Mangışlak Türkmenleri arasında bizzat bulunmuş ve onları Hive ve İran Devletine karşı hangi yöntemlerle Rusya'nın safına çekebileceğine dair öneriler hazırlamıştır.²¹ Ancak, Muhammed Can Hüseyinov'un raporunun Muravyov tarafından görülüp görülmediği kesin olarak tespit edilememektedir. Muravyov, kendi günlüklerinde Müftü Hüseyinov'un raporundan bahsetmediği gibi, hazırladığı geniş çaplı raporlarda da müftünün önerilerine atıfta bulunmamıştır. Gezi notlarından derlediği 1822 tarihli eserinde birçok kaynağa yer verilmiş olsa da müftünün raporuna rastlanmamaktadır.

Muhammed Can Hüseyinov Tatarların ulema sınıfında doğmuş biridir. Gençliğinde Kâbil ve Buhara gibi şehirlerde geleneksel medrese eğitimini aldıktan sonra memleketine dönerek amcası fıkıh âlimi Hüseyin Abdurahmanov gibi Rus hükûmetinin hizmetine girmiştir.²² Öğrencilik yıllarında Muhammed Can Hüseyinov geleneksel medrese eğitimi yanında Dışişleri Bakanlığı'na bağlı istihbarat elemanı olarak da hizmet etmiştir.²³ Ülkeye dönüşünden sonra Orenburg valiliğinde subay olarak hizmet etmiştir. Vali İgelstrom'un güvenini kazanarak subaylık görevine başlayan Muhammed Can Hüseyinov II. Katerina'nın (1762-1796) 1788 yılında çıkardığı bir kararnâme ile yeni kurulan "Orenburskoye Mogamedanskoye Du-

²¹ Murad Annanepesov (ed.), *Russko-Turkmenskiye Otnoşeniye v XVIII-XIX vv. (Do Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii) Sbornik Arhivnih Dokumentov* (Aşkabat: İzdatelstvo Akademii Nauk Turkmenstana, 1963), 169.

²² Danielle Ross, *Tatar İmparatorluğu & Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 85; Rızaeddin b. Fahreddin, *Asar* (Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorского Университета, 1900), 1/180-200.

²³ Danil Damiroviç Azamatov, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye v Kontse XVIII-XIX vv* (Ufa: İzdatelstvo Gilem, 1999), 23.

hovnoye Sobraniye’nin başına müftü olarak atanmıştır.²⁴ Rusya hükûmetiyle yakın temaslarını sürdüren ve onlara bölge halkları hakkında istihbarat toplayan müftü Hüseyinov, 1805-1806 yıllarında Türkmen boylarına gönderilmiştir. Müftülük makamındayken Muhammed Can Hüseyinov, Türkmen kabilelerinin sosyo-ekonomik hayatı, kabile yapıları, yönetim şekilleri, dinî-mezhepsel bağlılıkları hakkında malumat toplamıştır. Müftülük makamının getirdiği dinî otorite onun Türkmenler arasında dikkat çekmeden dolaşmasını sağlamıştır.²⁵

Türkmen boyları üzerine yazılmış önemli raporlardan bir diğeri Rusya Dışişleri Bakanlığı’nın hazırlamış olduğu rapordur. Bu rapor Dışişleri Bakanı Graf Nesselrod tarafından 27 Ekim 1819 tarihinde General Yermolov’a gönderilmiştir. Rapor 1803 yılında Mangışlak bölgesinde kale yapımı için uygun bir yer arayışı için gönderilen Knez Sisianov’un Türkmen boyları hakkında tuttuğu notları barındırmaktadır. Rapor Mangışlak bölgesine odaklanmakla birlikte 19. yüzyıl Türkmen boylarının yaşam alanları ve kabile hayatı hakkında önemli veriler aktarmaktadır.²⁶ Bu iki rapor dışında Muravyov günlüklerinde İran elçiliğinde bulunan Mazaroviç’in Hive Hanlığı ve Türkmenler üzerine hazırlamış olduğu geniş çaplı raporunu okuduğunu belirtmektedir.²⁷

Yermolov’dan aldığı talimatlar doğrultusunda bölgeye giden Muravyov’un öncelikli görevi, Türkmen kabileleriyle temasa geçerek onları Rus çarının himayesine girmeye ikna etmek ve olası bir İran savaşında Rusya safında yer almalarını sağlamaktı. Bölgedeki ziyaretleri büyük ölçüde başarılı olmuştur. Çünkü Hive Hanlığı ile Kaçarların zulmünden bıkan ve ekonomik olarak zorluk çeken Türkmen boyları, Rus himayesini aramaya başlamıştır. Bu dönemin resmî yazışmalarında, Türkmenlerin Rus himayesi talebiyle askerî valiliklere başvurularının arttığı görülmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, Türkmenlerin Hive’de üretilen buğday ve ekmek gibi temel gıda maddelerine erişimlerinin engellenmesi ve buna bağlı olarak yaşadıkları kıtlık sorunu olmuştur. Hive yönetimi, göçebelerden ekmek alımını zorlaştırmanın yanı sıra, onlara farklı fiyat tarifleri uygulamıştır. Gerek Muravyov’un raporlarında gerekse ondan önce hazırlanan raporlarda, Türkmen boylarının ekmek sıkıntısı ciddi bir sorun olarak vurgulanmıştır. Muravyov, Türkmenleri kendi safında görmek amacıyla onlara hediye olarak buğday göndermiştir.

²⁴ *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii* 22 (Sanktpeterburg: T II OSYİVK, 1830), 22/1107 no:16710.

²⁵ Muhammed Can Hüseyinov Türkmenlerin müftülük makamına hürmet ettiklerini ve onu kendi büyükleri olarak kabul ettiklerini rapor etmektedir bk. Annanepesov, *RTO SAD*, 173.

²⁶ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/705.

²⁷ Muravyov’un günlüğüne not ettiği Mazaroviç imzalı rapor tespit edilememiştir. Fakat Mazaroviç’in yazışmalarını Fransızca yazdığını dikkate alarak ulaşabildiğimiz Türkmenler ve Hive hanlığı üzerine Fransızca hazırlanmış bir raporun ona ait olduğu kanaatindeyiz bk. Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/707.

Yermolov ise Dışişleri'ne yazdığı raporlarda, Rusların kolayca temin edebileceği ekmekle Türkmenleri kendi yanlarına çekmenin mümkün olduğunu belirtmiştir.²⁸

Türkmen boylarının Hive Hanlığı ve Kaçarlardan gördükleri baskı ve ekonomik zorluklar, onları Rus himayesini kabul etmeye yönlendiren en önemli etkenlerdendir. Özellikle Hive Hanlığı'nın buğday ve ekmek üretimi üzerinde tekel oluşturması, Türkmenlerin yaşamını zorlaştıran başlıca sebeplerden biridir. Hive'de üretilen ekmeğe ulaşamamak, açlık ve geçim zorlukları, Muravyov'un Türkmenlere buğday gibi yardımlar götürmesini gerekli kılmıştır.²⁹ Rusların ekonomik yardımlar ve yardımın süreceği konusundaki vaatleri Türkmenler üzerinde önemli etki yaratmıştır. Bu dönemin resmî yazışmalarında Türkmen kabilelerinin toplu halde Rus himayesini istediklerine dair raporlar bulunmaktadır. Örneğin Muravyov'un bölgeye gelişini müteakiben Astrahan sivil valiliğine, Mazenderan'dan Yomut boyuna mensup 40 bin kişilik bir Türkmen grubu Rus himayesine kabul edilmeleri için başvurmuşlardır. Astrahan sivil valisi Buharin'in Yermolov'a gönderdiği mektupta Türkmenlerin Rusya'ya kendilerini İran zulmünden kurtarmaları için başvuruda bulundukları yazılmaktadır.³⁰

Muravyov'un Türkmenlere yönelik bu yardım politikası, sadece askerî değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik bir strateji olarak da değerlendirilmiştir. Yermolov'un raporlarında bu tür yardımların, Rusların Türkmenleri kolayca kendi tarafına çekebileceği bir araç olarak görülmesi, dönemin dış politikasının ve askerî stratejisinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bu tür yardımların aynı zamanda Türkmenlerin Rusya'ya duyduğu güveni artırma amacı taşıdığı da anlaşılmaktadır.

3.2. Hive Hanlığındaki Faaliyetleri

Ekonomi Bakanı Amiral Mordvinov'un raporunun ardından harekete geçen Yermolov, Hive Hanı ile ticaret rotalarının belirlenmesi ve güvenliğinin sağlanması konusunda bir anlaşma yapmak ister. Bu amaç doğrultusunda Muravyov Hive'ye gönderilmiştir. Muravyov'un öncelikli amacı, Rusya ile ticaret yollarının geliştirilmesi konusunda Hive Hanı'nı ikna etmek olacaktır.

Türkmen kabilelerinden Yomutların yardımını alan Muravyov, Hazar Denizi'nden başlayarak Karakum Çölü'nden ilerleyip Türkmenlerin kervan yolu üzerinden Hive şehrine ulaşmıştır. Bölge halkının tepkisinden korkan Muravyov kendisini Türkmenlerin Yomut boyunun Caferbay kolundan Murat Bek olarak tanıtmıştır. Kervana katılan kişiler Muravyov'un gerçek kimliğini bilmekle beraber farklı so-

²⁸ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/716-720 no:1070.

²⁹ Muravyov Karsskiy, *SZ* 1816-1820, 289.

³⁰ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/707.

runlarla karşılaşmamak adına bu tedbir üzerine hareket etmiştir.³¹ Uzun süren yolculuk sonucu Hive şehrine ulaşan Muravyov, şehrin dışında bulunan *İlgeldi Kalesi*'nde tedbir amaçlı tutulmuştur. Muravyov'un Hive'ye ne amaçla geldiği Hive yöneticileri tarafından pek anlaşılmamıştır. Niyetinin anlaşılması için Muravyov 48 gün boyunca Hive şehri yakınlarında bulunan *İlgeldi Kalesi*'nde tutularak farklı yöntemlerle sorgulanmıştır. Elçinin bölgeye Petro döneminde öldürülen Bekoviç Çerkasskiy'nin intikamını almak, Rus kölelerini kurtarmak veya yakın dönemlerde Hazar kıyısına demirlemiş olan ve Türkmenler tarafından yağmalanarak yakılan iki Rus ticaret gemisi için tazminat talep etmek isteğiyle geldiği düşünülmüştür.³²

Muravyov uzun süren sorgulanmasından sonra Hive Hanı Muhammed Rahim Han tarafından kabul edilmiştir. Bu görüşmede Muravyov, Han'a getirdiği hediyeleri takdim etmiştir. Muravyov Hazar Denizi üzerinde bir liman inşa edilmesini ve Hazar Denizi'nden Rusya'ya uzanacak yeni bir ticaret rotası kurulması konusunda anlaşma teklif eder. Fakat Muhammed Rahim Han kervan güzergâhında bulunan göçebelerin bölgedeki varlığını ve kervanları yağmalama olasılığını bahane ederek hem Kızılsu (Krasnovodsk) Limanı'nda kurulmak istenilen ticarî kalenin yapımına hem de yeni ticaret rotasının oluşturulması isteğine karşı çıkmıştır. Aslında, Muhammed Rahim Han yeni ticarî rotanın yapımına kendisinin bölgede oluşturduğu tekelin Ruslar tarafından bozulmasını istemediği için karşı çıkmıştır.³³ Bununla birlikte Hive Hanı, iki devlet arasındaki ilişkiyi devam ettirme niyetindedir. Bunun göstergesi olarak Muravyov'la birlikte Tiflis'e kendi elçilerini de göndermiştir. Tiflis'e ulaşan Hive elçileri, Yermolov'a Han'ın mektubunu bizzat takdim etmişlerdir. Han ile Yermolov'un yazışmaları Muravyov sonrası da devam etmiş olsa da Rusya ticaret rotalarını kontrol etme amacını hiçbir zaman gerçekleştirilememiştir.³⁴

Muhammed Rahim Han'ın General Yermolov'a gönderdiği mektup kısa ve öz şekilde yazılmıştır. Han, öncelikle teklif edilen dostluk için Yermolov'a teşekkür eder ve elçi Muravyov'a gösterilen izzet ve hürmeti belirtir. Mektubun devamında, iki devlet arasında Astrahan ve Yaik şehirleri üzerinden devam eden ticarî ilişkilerden bahsedilir. Han, ayrıca kendisine tabi olmayan Türkmen boylarının kervan yollarında oluşturduğu tehlikeye de dikkat çeker. Türkmenlerin arasında yalnızca

³¹ Nikolay Nikolayeviç Muravyov, *Putesestviye v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 godah* (Moskva: Tipografiya Avgusta Semena, 1822), 61; Muravyov Karsskiy, *SZ 1816-1820*, 347.

³² Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/709 no:1061.

³³ Naftula Aronoviç Halfin, *Rossiya i Hanstva Sredney Azii (Pervaya Polovina XIX Veka)* (Moskva: Nauka, 1974), 114.

³⁴ General Yermolov'un Muhammed Rahim Han ile yazışmaları 1823 yılının ortalarına kadar devam etmiştir bk. Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/738 no:1086.

Yomut ve Göklen boylarının bir kısmının kendisine bağlı olduğunu belirtir. Eğer han, bu boyların Kaçarlara bağlı olan gruplarını da kendi kontrolüne alabilirse, o zaman Rusya ile yapılacak barış ve ticaret antlaşmalarının başarılı olacağını ifade eder. Mektubun sonunda Muhammed Rahim Han, Yermolov'dan kendisine iletilmek istenen mesajları elçileri Hak Nazar ve Yakup Bek aracılığıyla sözlü olarak iletmesini ister.³⁵

Muravyov'un, elçi olarak Muhammed Rahim Han ile yaptığı görüşme kısa sürmüş olsa da görüşme onun için olumlu bir sonuç doğurmuştur. Hive Hanı'ndan net bir yanıt alamamış olmasına rağmen, Muravyov, bir yıl içinde ticarî ilişkilerin olumlu bir şekilde gelişeceğini ummuştur. Muhammed Rahim Han, Aral Gölü çevresindeki göçebe Kırgızlara kendi iktidarını zorla onaylatmanın yanı sıra, Mangışlak bölgesindeki Türkmen boyları olan Abdal ve İğdir ile Hive'nin güneyindeki Teke boyunu da kendi yönetimi altına almaya çalışmıştır. Teke boyunu iktidarına katan Muhammed Rahim Han Muravyov ile görüşmesinde de söylediği gibi Yomut boyuna da iktidarını kabul ettirmek istemektedir. Zira Muhammed Rahim Han'ın Astrahan ve Orenburg ile ticaretine Mangışlak ve Hazar çevresinde yaşayan göçebe Yomutlar anlık saldırılarıyla büyük zarar vermektedir. Dolayısıyla Han, bir yıl içinde bu problemi çözerek Yomut boyunu da kendisine bağlamak istemektedir. Bunun için Hive'ye ticaret için gelen Türkmen boylarına kervandaki her bir deve için vergi getirdiği gibi ekmek fiyatlarını da iki katına çıkararak onların direncini kırmayı hedeflemiştir.³⁶

Muravyov, Hive Hanı Muhammed Rahim Hanı gören ve onun hakkında ilk elden veriler aktaran tek yabancısıdır. Rus elçisinin aktardıkları Hive Hanı hakkında Rus kaynaklarının oluşturduğu ilk yazılı veri olarak da kabul edilmektedir. Muravyov'un yazdıklarına göre Muhammed Rahim Han iktidarı ele geçirene kadar muhaliflerine ve halkının bir kısmına zulmeden bir yönetici olarak hareket etmiştir. Fakat aynı zamanda Hive'yi Buhara Emirliği'nin boyunduruğundan kurtaran bir kişi ve ülkesinde reformlar yaparak barışı getiren bir lider olarak da görülmektedir. Muhammed Rahim Han Hive'deki mikro milliyetçiliğe dayalı Özbeklerin iktidarına son vererek halkın bir arada barış içinde yaşamasını sağlayabilmiştir. Devlet makamlarına farklı boylardan adamlar getirerek her boya eşit davranmaya çalışmıştır. Hive'de reform hareketini başlatarak devlet kurumlarının düzenli çalışmasını sağlamıştır. Bakanlar kuruluna benzer yapının kurulması, gümrük memurluğunun oluşturulması, Hive'nin güvenliğinden sorumlu *yasavul* polis teşkilatının tesis

³⁵ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/710-711.

³⁶ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/710 no:1061.

edilmesi ve darphanenin kurulması bu dönemde gerçekleşmiştir.³⁷ Pek çok yenilik getiren Muhammed Rahim Han Muravyov'a göre entelektüel eğilimleri olan bir kişidir. Arapça ve Farsça'yı akıcı bir şekilde konuşan Muhammed Rahim Han astroloji ve tıp gibi ilimlerle de ilgilenmektedir.³⁸

3.3. Muravyov'un Raporları

Türkistan bölgesine Türkmenler ve Hive Hanı ile görüşmeye gönderilen Muravyov gerçekleştirdiği elçilik görevi hakkında geniş çaplı raporlar hazırlamıştır. Bu raporlardan iki tanesi ortaya koyduğu bilgiler açısından özellikle dikkat çekicidir. Bunlardan ilki Muravyov'un 17 Aralık 1819 tarihinde Mayor Ponomaryov'a sunduğu rapordur. Rapor Muravyov'un Hive'den dönüşünden dört gün sonra hazırlanmıştır. Çalışmanın teması açısından ikinci önemli rapor, Muravyov'un General Yermolov için Tiflis'te hazırlamış olduğu 12 Nisan 1820 tarihli raporudur. Bu raporlar Muravyov'un Hive Hanlığı ve Türkmenlerin arasında geçirdiği 6 ay boyunca yaptığı gözlemlerden ve bu gözlemler üzerinde belirlediği önerilerden oluşmaktadır.³⁹

Muravyov'un 19. yüzyıl Türkmen boyları ve kabileleri hakkında oluşturmuş olduğu raporlar bu dönemin Türkmen boyları hakkında en önemli kaynaklardan biri olarak değerini hâlâ korumaktadır. Muravyov bu raporlarında on bir Türkmen boyunun şeceresini kayıt altına almıştır. Onun oluşturmuş olduğu Türkmen boyları şeceresi kayda alınmış ilk şeceredir ve ondan sonraki şecere çalışmalarında da ana kaynak olarak kullanılmıştır. Örneğin Faruk Sümer "*Oğuzlar*" adlı Türkmen boyları üzerine hazırladığı eserinde Muravyov'un oluşturmuş olduğu şecereyi "*en eski ve tafsilatlı*" olarak tanımlamaktadır.⁴⁰ Hive yolunda konuştuğu Türkmenlerden aktardığı bilgiler Türkmen antropolojisi, etnografyası ve folkloru bakımından önemli bilgiler içermektedir.

Muravyov raporunda Türkmen kabile yapıları, boyların teşkilatlanması ve yapısı, boyların çekirdek yapıları ve en önemlisi Türkmenlerin yönetim anlayışları hakkında ilk elden bilgiler aktarmıştır. Bu verilere göre kabile ve boy sistemine dayalı Türkmen grupları hiçbir şekilde iktidar kabul etmeyen yönetim anlayışına sahiptirler. Türkmenler Hive ve İran ile ticarete dayalı komşuluk ilişkileri sürdürmekle birlikte onların kendilerine tabi olma ve devletin otoritesini kabul etme yönündeki taleplerini ısrarla reddetmektedirler. Kendi aralarında otoritesini kabul

³⁷ Muravyov, *Puteşestviye*, 63-75.

³⁸ Muravyov, *Puteşestviye*, 54-55.

³⁹ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/709,713 no:1061 ve 1069.

⁴⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2017), 453.

ettikleri *Aksakallar* tarafından yönetilen Türkmen boyları Hive ve İran'dan gelen tehlikelere karşı birleşebilme refleksine sahiptirler. Örneğin Muravyov Türkmen boylarının 1812 yılında İran şahına karşı toplu ayaklanmalarından bahsetmektedir. Bu ayaklanmayı yönetenler isyana dinî ve manevi bir anlam yükleyerek ezeli düşmanları Şii İran'a karşı Türkmenleri birleştirebilmişlerdir. Burada Muravyov Türkmenlerin Sünniliğe bağlılıklarını ve Şiiliğe karşı reaksiyoner tavırlarının ciddiyetine dikkat çekmektedir.⁴¹

Türkmen boylarının yönetim tanımayan yapıları Muravyov'a göre Rusya'nın bölgeyi kolayca işgal edebilmesi için avantaj olarak görülmelidir. Zira ona göre Türkmen boyları Hive ve İran'a karşı bağımsızlıklarını korudukları gibi kendi aralarında kolayca kavga edebilmektedirler. Muravyov, Rusya'nın, Türkmen boyları arasında en güçlü olanını destekleyerek onları tek bir çatı altında birleştirmesi hâlinde hem Türkistan hanlıklarına hem de İran'a karşı Türkmen boylarından oluşan güçlü ve etkili bir ordunun oluşturulmasının mümkün olacağını düşünmektedir. Bu stratejik yaklaşım, bölgedeki askerî dengeyi Rusya lehine çevirmeyi amaçlamaktadır. Kaldı ki özellikle Yomut boyu Rus tabiiyetine girmek için Rusya'ya elçiler göndermektedir. Muravyov bu boyun büyükleri ile iş birliği yapılması durumunda diğer Türkmen boylarını Rusya'ya bağlamanın zor olmayacağını düşünmektedir. Muravyov, bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için, ilgili Türkmen boylarının Aksakallarının çocuklarını Rusya'ya götürülerek eğitilmeleri ve bu süreçte kendilerine Rus değerlerinin benimsetilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, bu yöntemle hem Türkmen toplulukları üzerinde kültürel nüfuz sağlanacak hem de gelecekteki yöneticiler Rusya'ya bağlı bir kimlikle yetiştirilecektir. Muravyov'un bu teklifi gerçekleştirilmiştir. Kendisine yardımcı olan Yomut boyundan Kiyat Bek Rusya tarafından desteklenerek han unvanını almıştır çocukları da Tiflis'te bulunan Rus gimnazyumlarında eğitim görmüşlerdir.⁴² Fakat Türkmen boyları Kiyat Han'ı kendi hanları olarak kabul etmedikleri gibi saygı da duymamışlardır.⁴³ Kiyat Han'ın oğullarından Kadir Han da hanlık unvanının kendisine babasından miras olarak tevarüs ettiğini⁴⁴ söyleyerek Türkmenlerin hanı olduğunu ilan eder fakat Türkmenler onun da hanlığını tanımamışlardır. Kadir Han'ın kendisini Türkmen boylarına kabul ettirme mücadelesi ve Türkmen boyları arasında ona hürmet edilmediğine dair husus Rus raporlarına yansımıştır.⁴⁵

Muravyov, Türkmenler üzerine geliştirdiği projeye göre, Türkmen boyları

⁴¹ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/713 no:1069.

⁴² Annanepesov, *RTO SAD*, 299 no:221.

⁴³ Annanepesov, *RTO SAD*, 261 no:175.

⁴⁴ Annanepesov, *RTO SAD*, 514 no:379.

⁴⁵ Annanepesov, *RTO SAD*, 481 no:351.

arasında en güçlü olanın desteklenmesi hâlinde, bölgede bir tür “Türkmen Devleti” olarak nitelendirilebilecek bir siyasal yapının kurulabileceği kanaatindedir. Bu yaklaşım, Rusya’nın Türkistan hanlıkları üzerindeki nüfuzunu artırmayı hedeflerken aynı zamanda bölgesel güç dengelerini kendi lehine dönüştürme amacını da taşımaktadır. Ona göre bu girişim Türkmen boyları arasında Rusya’ya tabi olmayanları da oluşumun içine dâhil edecektir. Güçlü olan desteklenirse o boy zaten kendi iktidarını korumak adına diğer küçük boylara zulmetmekten kaçınmayacaktır. Bu amaçla orada kurulacak kalelerde yeni bir yönetim sistemiyle başıboş Türkmenlerin zapturapt altına alınması kolaylaşacaktır. Yönetimin Ruslarla yakın ilişki içinde olan *Aksallar* grubundan olması sağlanır. Ayrıca, Muravyov kale içinde cami yapılmasını da önermektedir. Bu girişim Rusların Türkmenlerin sempatisini kazanma girişimi olarak yorumlanmalıdır.⁴⁶

Muravyov, Türkmen boylarının güvenini kazandıktan sonra onlarla askerî ve ticari ilişkiler kurulabileceğini belirtmektedir. Askerî ve ticari yönden ikili ilişkiler iki taraf için ekonomik kazanımlar sunacaktır. Muravyov yağma, köle ticareti ve Çeleken Adası’nda bulunan petrol ve tuz ticaretinden⁴⁷ elde edildiği düşünülen Türkmenlerin elindeki bol miktardaki nakit parayı ticarete yönlendirmenin yollarını oluşturmaya çalışmaktadır. Muravyov Rusya’nın bu ticareti silah, barut, kurşun, deri, kumaş, bıçak, makas, ahşap, dökme demirden yapılmış kap, çanak, ip ve halat çeşitleri gibi malların alınıp satılabildiği şekilde gerçekleştirmesini tavsiye etmiştir.⁴⁸

Muravyov’a göre yağmacılık ile geçinen Türkmen kabileleri askerî kabiliyetler bakımından Rusya’nın İran’a karşı savaşında yanında görmek istediği bir müttefik olabilirler. Rus silahlarıyla silahlandırılmaları ve Rus askerî eğitmenler tarafından eğitilmeleri durumunda Türkmenler güçlü bir orduya dönüştürülebilirler. Bu durum Hive hanını baskı altında tutabileceği gibi bölgeye istikrar da getirebilir. Muravyov Kızıl Su (Krasnavodsk) Kalesi’nin faaliyete geçmesiyle birlikte Rusya’nın Hive, Buhara, Kâbil, Keşmir ve Hindistan’a kadar ticari ağının gelişebileceğini düşünmektedir. Bu girişim gerçekleşmesi durumunda Amiral Mordvinov’un ortaya koyduğu Rusya’nın Türkistan hanlıkları üzerinden Hindistan’a açılma projesi hayata geçirilmiş olur.⁴⁹

Kızıl Su Kalesi’nin inşa edileceği bölge Muravyov açısından Rusların yerleşebilecekleri en uygun bölge olarak görülmektedir. Kızıl Su mevkiî Yermolov’un

⁴⁶ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/716.

⁴⁷ Yevgeniy Lvoviç Şteynberg, *Perviy İssledovatel Kaspiya (XVIII-XIX v.v.)* (Moskva: GİGL, 1949), 37.

⁴⁸ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/713-715.

⁴⁹ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/713.

talimatında belirttiği üzere hem İran sınırlarına uzak hem de bölge devletlerinin dikkatini çekmeyecek bir konumda olduğu için uygun bir yer olarak görülmüştür. Muravyov bu bölge halkının İran'a karşı düşmanca tavırlar içinde olduklarını belirtmektedir. Öte yandan Kızıl Su bölgesi İran hükümetinin de tanımadığı bir yerdir. İran Türkmen kabilelerinin yoğun olarak yaşadığı Kızıl Su bölgesiyle ilgilenmediği için bu bölgeyi tanımamaktadır. Dolayısıyla Rusya'nın burayı ilhak etmesi durumunda bile İran hiçbir hak iddia edemeyecektir.⁵⁰

Kızıl Su bölgesinde yapılmak istenilen kalenin Hivelilerle ticaret için en uygun yer olacağı düşünülmüştür.⁵¹ Muravyov Hive Hanı Muhammed Rahim Han ile görüşmesinde Mangışlak üzerinden yürütülen ticareti Kızıl Su bölgesine çekmeyi önermiştir. Hive tüccarları Hive'den Mangışlak üzerinden Astrahan şehrine otuz üç günde gitmektedir. Bu güzergâh meşakkatli ve aşılması zor olan yolu uzattığı gibi Kırgız ve Kazak göçebelerinin yağmasına da açıktır. Muravyov Hive ticaretini Kızıl Su üzerinden Bakü limanlarına taşımayı önermektedir. Bölge Türkmenleri ikna edildikten sonra açılacak olan yeni güzergâh güvenli olacağı gibi yolculuğun süresini on altı gün kısaltacaktır. Fakat Muravyov yeni ticaret güzergâhı konusunda da Muhammed Rahim Hanı ikna edememiştir.⁵² Yapılmak istenen güzergâh Rusların bölgeyi işgaline kadar açılmamıştır.

Muravyov'un raporlarında konu edildiği bir diğer önemli husus Hive Hanlığı'nda bulunan Rus köleleri mevzusudur. Türkistan ve Kafkasya bölgesinde bulunan Rus köleleri Rusya'da ciddi bir siyasi tartışmaya dönüştüğü gibi bu konuda çözüm arayışları dönem dönem farklı oturumlarda dillendirilen fakat çözümü gerçekleştirilemeyen mesele olarak kalmıştır. Bunlardan en önemlisi Ekonomi Bakanı Amiral Mordvinov tarafından dillendirilmiştir. Ekonomi Bakanı Mordvinov'un 1816 yılında Bakanlar Kurulu'na sunduğu "*Asya Tarifi*" başlıklı makalesinde, köle ticaretinin ortadan kaldırılması, Rusya'nın bölge halkları üzerindeki otoritesini tesis etmesi açısından stratejik bir öneme sahip mesele olarak ele alınmaktadır. Mordvinov'a göre, bu uygulamanın sonlandırılması, yalnızca ahlaki bir reform değil, aynı zamanda Rusya'nın egemenliğini meşrulaştırma ve yerel halklara kendi siyasal otoritesini kabul ettirme sürecinin önemli bir aracıdır. Nitekim dönemin gerçekliği, bu görüşleri destekler niteliktedir. Kafkas dağlıları, civardaki hanlıklar ve Gürcistan topraklarından kaçırdıkları kadın ve çocukları sınır hattından geçirerek Osmanlı coğrafyasındaki Türk köle tacirlerine satmaktadır. Bu insan ticareti yalnızca söz konusu bölgelerle sınırlı kalmamakta; kölelik ve insan kaçakçılığı va-

⁵⁰ Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/713-716 no:1069.

⁵¹ Şteynberg, *Perviy İssledovatelı Kaspıya*, 34.

⁵² Berje, *AKAK* 6.2, 6.2/713 no:1069.

kaları zaman zaman doğrudan Rus topraklarında da görülmektedir. Makalede köle ticareti Kafkasya dağlıları ile Osmanlıları birleştiren ana unsur olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca Kafkasya dışında Türkistan bölgesindeki Kırgız ve Kalmuk göçebelerinin ekonomik sıkıntılar ve yiyecek bulma kaygılarından dolayı kendi çocuklarını köle olarak sattıkları vurgulanmaktadır. Mordvinov Rusya toprakları sınırları içinde köle ticaretinin yasaklandığını vurgulayarak bu anlayışın Kafkas ve Türkistan halklarına götürülmesini, Rusya'nın insana verdiği değer açısından onları kendilerine yaklaştıracığı düşüncesindedir. Bu bağlamda Mordvinov devlet bütçesinden köleliğe ve köle tacirlerine karşı yıllık fon ayrılmasını talep etmiştir. Bu bütçeyle köleliğe karşı mücadele edileceği gibi Rusya'nın bölge halkları üzerinde itibarını arttıracaklarını düşünmektedir.⁵³

Türkistan'da bulunan Rus uyruklu köleler meselesi çözülmesi gereken acil bir mevzu olarak gündemini korumuştur. Bu bağlamda Kafkasya'dan farklı olarak Türkistan'da bulunan Rus köleleri sorunu kaynaklarda ilk defa Orenburg Valisi General Leytenant Essen'in 25 Temmuz 1817 yılında Kafkas Genel Valisi Yermolov'a yazdığı bir mektupta görülmektedir. Bahsedilen mektupta Orenburg valiliğine sığınan Sergey Petrov adında bir Rus köleden bahsedilmektedir. Sergey Petrov, valilik makamı tarafından yapılan sorgusunda, Buhara'da on yıl yaşadığını ve bu süre zarfında bölgede bulunan Rus kölelerin durumları hakkında bilgi sahibi olduğunu beyan etmiştir. Sorgu raporuna yansıdığına göre Teşkent ve Hokand Hanlığında Rus asıllı köle bulunmamasına karşılık Hive ve Buhara hanlıklarında iki bini aşkın Rus kölenin varlığı tespit edilmiştir.⁵⁴

Muravyov Hive'de Rus kölelerin sayısını üç bin olarak rapor etmektedir. Kazak ve Kırgız kabilelerinin Orenburg ve Astrahan bölgelerinden kaçırarak Hive'de sattıkları Rus köleleri dışında Türkmenlerin Astrabat ve Horasan sınırından yakaladıkları otuz bin civarında Kürt ve İranlı köleler bulunmaktadır.⁵⁵ Rus kölelerin fiyatları İranlı kölelere göre daha pahalı olmaktadır. Kürt köleleri ise daha ucuzdan satılmaktadır. Köleler Hive'de üretilen buğday ve ekmek karşılığında satılabilmektedir. Köle sahibinin kendisine belirlediği fiyatı akrabalarına bildirerek fidye karşılığı kurtulabildiği gibi kendisi de o parayı toplayarak özgürlüğüne kavuşabilmektedir. Muravyov'un aktarımına göre Hive'de köleler çok ağır şartlarda çalıştırılmaktadır. Köleler arasında kendilerine verilen günlük öğünün (payok) yetersizliği nedeniyle hırsızlık vakası çokça karşılaşılan bir sorun olmuştur. Muravyov kölelerden birkaç kişiyle konuşma fırsatı bularak kölelerin sıkıntılarını öğrenir. Bunun

⁵³ AGM 5, 5/193-196.

⁵⁴ Berje, AKAK 6.2, 6.2/698.

⁵⁵ Muravyov, *Puteşestviye*, 29-30.

dışında İranlı kölelerin Şiilikten vaz geçmek ve Sünni akidesini benimsemek şartıyla serbest bırakıldıklarını kaydetmiştir. Bu kayıtlara göre Sünni olan İranlı köleler Hive'de farklı makamlarda hizmet verse bile yerli halk tarafından Kızıl Cılav (altın tasmalı) denilerek aşağılanmaktadır.⁵⁶ Rus hükûmeti köleler konusunda birçok girişimde bulunsada Kafkasya'da yakaladığı başarıyı Türkistan bölgesinde yakalayamamıştır. Muravyov'un raporunda belirttiği kölelik mevzusu Türkistan bölgesinin 1863 yılında Rusya tarafından fiziki işgale uğradığı döneme kadar sonuçsuz kalmıştır.⁵⁷

Muravyov'un Türkistan bölgesine keşif ziyareti, Türkmen boyları ve Hive Hanı Muhammed Rahim Han ile ticarî antlaşmalar sağlama çabaları Rusya'nın gelecekteki planları açısından önemli bir girişim olarak sonuçlanmıştır. Yermolov Muravyov'un kendisine sunmuş olduğu raporları Dışişleri Bakanı Nesselrod'a sunarak Çar'ın ve Bakanlar Kurulu'nun bilgilendirilmesini istemiştir. Yermolov, Muravyov'un Rus Devleti için yaptığı bu büyük hizmetin taltif edilmesi için Nesselrod'tan onu Çar'a takdim etmesini rica etmiştir. Fakat Muravyov'un notlarından anlaşıldığına göre onun Türkistan faaliyetleri en baştan beri Çar tarafından bilinmemektedir. Nesselrod aracılığıyla Çar bu faaliyetlerden haberdar olunca bu faaliyetlerin İran'la ilişkilerini olumsuz etkileyeceğinden çekinerek Yermolov'a sitem dolu bir mektup göndermiştir. Yermolov'un başkente çağırılması onun görevden alınacağına dair orduda dedikoduların yayılmasına sebep olmuştur.⁵⁸ Fakat Yermolov'un Petersburg'a giderek bizzat Çar ile görüşmesi ortalığı yumuşatarak başkent'in Türkistan siyasetinde farklı bir eksene kaymasına yol açmıştır. Muravyov, çeşitli vesilelerle başkentte bulunarak Dışişleri Bakanlığı ile temaslarını sürdürmüştür. Bu görüşmeler neticesinde, Muravyov'un bölge uzmanı olarak değerlendirilmesi söz konusu olmuş, hatta Buhara Emirliği'ne elçi olarak atanması gündeme gelmiştir.⁵⁹

Muravyov'un sunmuş olduğu raporları inceleyen Rusya-Asya İşleri Komitesi, 29 Haziran 1820 tarihinde İçişleri Bakanı V. Koçubey, Ekonomi Bakanı D. Gur'yev, Dışişleri Bakanı K. Nesselrode, Genelkurmay Başkanı P. Volkonskiy ve Devlet Sekreteri (stats sekretar) İ. Kapodistriya başkanlığında toplanmıştır. Bu toplantıda Türkmenler ve Hazar Denizi'nin Batı kıyılarındaki halkların durumu ele alınmıştır. Toplantıdan çıkan sonuç 7 maddelik rapor şeklinde düzenlenerek katılımcılar tara-

⁵⁶ Muravyov, *Puteşestviye*, 99-10.

⁵⁷ Türkistan Hanlıklarında kölelik mevzusu için bk. Mesut Karakulak, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020); Nikolay Veselovskiy, "Russkiye Nevolniki v Sredneaziatskih Hanstvah", *Türkestanskiy Vedomstva*, (1883).

⁵⁸ Muravyov Karsskiy, *SZ 1816-1820*, 459.

⁵⁹ Halfin, *Rossiya i Hanstva Sredney Azii*, 121.

findan imzalanmıştır. Bu rapora göre Türkmenlerle ilişkilerin devam ettirilerek pekiştirilmesine karar verilmiştir. Alınan karar neticesinde Türkmenlerle ticarî ve askerî ilişkiler sürdürülecek ve bu işin başında General Yermolov olacaktır. Yermolov Türkmen bölgesini iyi bilmesi ve Yomut boyu ile geliştirdiği iyi ilişkileri sebebiyle Muravyov'u tekrar Türkmen sahillerine gönderme kararı almıştır.⁶⁰

Muravyov'un maiyetindeki 50 kişilik heyet ile Türkmen bölgesine ikinci gidişi 20 Haziran 1821 yılında "Kura" gemisiyle olmuştur.⁶¹ Bakü'den yola çıkan gemi, Türkmen kabilelerinin iskân ettiği Çeleken Adası'na ulaşmıştır. Çeleken Adası Muravyov'a yardım eden Kıyat Han'ın kabilesinin İran'dan kaçarak yerleşmiş oldukları bölge olmasına rağmen Muravyov'a göre Rusların faaliyetleri için uygun bir yerleşim yeri değildir. Zengin tuz ve petrol yataklarına sahip bu ada içme suyu bakımından kurak bir bölgedir. Muravyov Çeleken Adası'ndan başlayarak Hazar Denizi'nin batı kıyılarını haritalandırarak Rusya'nın bölgede inşa edeceği kale için uygun bir yer aramıştır. Onun Türkmen bölgesine ikinci gelişi kış aylarına denk gelmesi ve denizin donması tehlikesi karşısında kısa sürmüştür. Muravyov keşif ziyareti neticesinde Hazar Denizi'nin batı kıyısının geniş haritasını çıkarmıştır. Yermolov açısından olumsuz ve kıymetsiz olarak değerlendirilen bu keşif gezisinin önemi 50 yıl sonra Rusya'nın Türkistan bölgesinin işgalini fizikî olarak başlattıkları zaman anlaşılmıştır. Rusya-Asya İşleri Komitesi tarafından finanse edilen bu keşif gezisinin raporları 1869 yılında Genel Kurmay Başkanlığı tarafından komiteden talep edilerek Türkmen bölgelerini işgal sürecinde kullanılmıştır.⁶²

Sonuç

Rusya Çar I. Petro döneminden itibaren Türkistan bölgesini ele geçirmek ve Hindistan'a giden yolu kolaylaştırmak adına projeler geliştirmiştir. Bu projelerin birçoğu Rusya adına başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Amiral Mordvinov tarafından oluşturulan proje başarıya ulaşabilmektedir. Rusya için bu zorlu projeyi daha askerî kariyerinin başında olan genç bir subay Nikolay Nikolayeviç Muravyov üstlenmiştir.

Muravyov, General Yermolov ile İran ilişkilerinin geliştirilmesinde ve Kafkasya bölgesinin haritalandırılmasında başat rol üstlenmiştir. Kafkasya bölgesinde ve İran elçiliği sırasında gösterdiği aktif rol ve hızlı öğrenme yeteneği sayesinde Türkistan gibi Rusya açısından sırlarla dolu bir coğrafyaya gönderilmesinde öne çıkan isim olmuştur. 1819 yılında Hazar Denizi'nin batı kıyısında Türkmen boyları

⁶⁰ Annanepesov, *RTO SAD*, 229-231 no:152.

⁶¹ Nikolay Muravyov Karsskiy, *Sobstvenniye Zapiski 1821-1825* (Moskva: Kuçkovo Pole, 2016), 24.

⁶² Halfin, *Rossiya i Hanstva Sredney Azii*, 128.

ve Hive Hanı Muhammed Rahim Han ile görüşme gerçekleştiren Muravyov, Rusya'nın bölgeye girişini ve orada kalıcı bir hale gelmesi açısından önemli girişimlerde bulunmuştur.

Muravyov Türkmen boyları arasında özellikle Hazar sahilinde göçebe yaşayan Yomut boyu ile iyi ilişkiler kurarak Rusya'nın olası İran savaşında kendi safında savaşıacak Türkmenler ile ittifak kurmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Türkmenlerin güvenini kazanmak ve daha iyi ilişkiler geliştirmek adına bölgenin kıtlıkla mücadele ettiği dönemde onlara buğday yardımı yapılmasını sağlamıştır. Öte yandan onun oluşturmuş olduğu raporlar neticesinde İran ve Hive hanının zulmünden kaçan Türkmenlerin çarlık tabiiyetine geçişlerini hızlandırmak adına önemli adımlar atılmıştır.

Hive Hanı ile görüşmeler gerçekleştiren Muravyov'un, iki devlet arasında yeni bir ticaret rotası oluşturma amacıyla yürüttüğü girişimler doğrudan başarılı sonuçlar vermemişse de bu çabalar Rusya'nın Kafkasya idaresi ile Hive Hanlığı arasında karşılıklı diplomatik diyalogun başlaması açısından kayda değer bir gelişme olmuştur. Muravyov'un girişimleri neticesinde, Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi General Yermolov ile Hive Hanı Muhammed Rahim Han arasında düzenli mektuplaşmaların başladığı görülmektedir.

Nikolay Muravyov elçilik görevinden sonra ayrıntılı raporlar hazırlayarak Rusya'nın Türkistan bölgesi hakkında daha geniş askerî stratejik bilgiye sahip olmasını sağlamıştır. Bu raporlar Rusya'nın bölgenin fizikî ve coğrafi konumu hakkında önemli veriler edinmesine yaradığı gibi bölge halkları hakkında ayrıntılı malumat sahibi olmasını da sağlamıştır. Muravyov'un raporları bölge halklarının dilleri, dinî ve mezhebî aidiyetleri, boy ve kabile teşkilatı, siyaset algıları, yönetim biçimleri, ekonomik ve geçim kaynakları, barış ortamındaki ilişkileri ve dış düşmana karşı gösterdikleri reflekslere varana kadar önemli ayrıntılar içermektedir. Dolayısıyla Muravyov'un Rusya'nın Türkistan bölgesine yerleşmesinde ve bölgede kalıcı hâle gelmesinde rolünün büyük olduğunu söylemek mümkündür.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Annanepesov, Murad (ed.). Russko-Turkmenskiye Otnoşeniye v XVIII-XIX vv. (Do Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii) Sbornik Arhivnih Dokumentov. Aşkatat: İzdatelstvo Akademii Nauk Turkmeniskoy SSR, 1963.
- Azamatov, Danil Damiroviç. Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye v Kontse XVIII-XIX vv. Ufa: İzdatelstvo Gilem, 1999.
- Berje, Adolf (ed.). *Aktı Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu* 5. Tiflis: Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1873.
- Berje, Adolf (ed.). *Aktı Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu* 6.2. Tiflis: Tipografiya Glavnago Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1875.
- Degoyev, Vladimir Vladimiroviç - Stamova, İrina İvanovna. *Priz Dlya Pobeditelya & Mejdunarodnoye Soperniçestvo na Kavkaze v Pervoy Treti XIX veka*. Moskva: İzdatelstvo MGIMO-Universitet, 2013.
- Fahreddin, Rızaeddin b. *Asar*. Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskogo Üniversiteta, 1900.
- Gezalova, Nigar. "O Posolstve Generala A.P. Yermolova v Kadcarskom İrana". *Voprosı İstorii* 5 (2016).
- Halfin, Naftula Aronoviç. Rossiya i Hanstva Sredney Azii (Pervaya Polovina XIX Veka). Moskva: Nauka, 1974.
- Hasanov, Nariman. Bir Rus Oryantalistin Gözünden Hive Hanlığı. Hitabevi, 2022.
- Karakulak, Mesut. *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Kulagina, Lyudmila Mihaylovna. *Rossiya i İran (XIX-naçalo XX veka)*. Moskva: İD Klyuç-S, 2010.
- Mahdiyan, Mohammed Hasan. İstoriya Mejgosudarstvennih Otnoşeniy İran i Rossii (XIX-naçalo XXI veka). Moskva: İV RAN, 2014.
- Muravyov Karsskiy, Nikolay. *Sobstvenniye Zapiski 1816-1820*. Moskva: Kuçkovo Pole, 2016.
- Muravyov Karsskiy, Nikolay. *Sobstvenniye Zapiski 1821-1825*. Moskva: Kuçkovo Pole, 2016.
- Muravyov, Nikolay Nikolayeviç. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 godah*. Moskva: Tipografiya Avgusta Semena, 1822.
- Ross, Danielle. Tatar İmparatorluğu & Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2017.
- Şteynberg, Yevgeniy Lvoviç. *Perviy İssledovatelı Kaspiya (XVIII-XIX v.v.)*. Moskva: GİGL, 1949.
- Veselovskiy, Nikolay. "Russkiye Nevolniki v Sredneaziatskih Hanstvah". *Türkestanskiy Vedomstva*.
- Yuzefoviç, Trofim. *Dogovori Rossii s Vostokom Politiceskiye i Torgoviyey*. Sanktpeterburg: Tipografiya O.M. Baksta, 1869.
- Arhiv Grafov Mordvinovih* 5. Sanktpeterburg: Tipografiya İ.N. Skorohodova, 1902.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii 22. Sanktpeterburg: T II OSYİVK, 1830.
- Vneşnyaya Politika Rossii XIX i Naçala XX veka* 7. 16 Cilt. Moskva: İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1970.